

«Світ 2050-го року буде таким, яким ми його створимо»

(уривок зі збірки «Утопістика: історичні вибори XXI ст»)

Імануїл Валерстайн

XIX століття було не тільки століттям, коли народи вимагали демократизації, а панування ліберальної ідеології виявилось найефективнішим способом стримування цих народних вимог. Це також був час, коли виникли націоналізм, расизм і сексизм як засадничі теми геокультури. Справа не в тім, що пристрасті чи практики, на яких базувалися ці теми, вперше стали відомими у цьому столітті; справа в тім, що вони вперше стали явними складовими геокультури, які стали розглядати також і теоретичний вимір і тому набули нових і набагато загрозливіших значень.

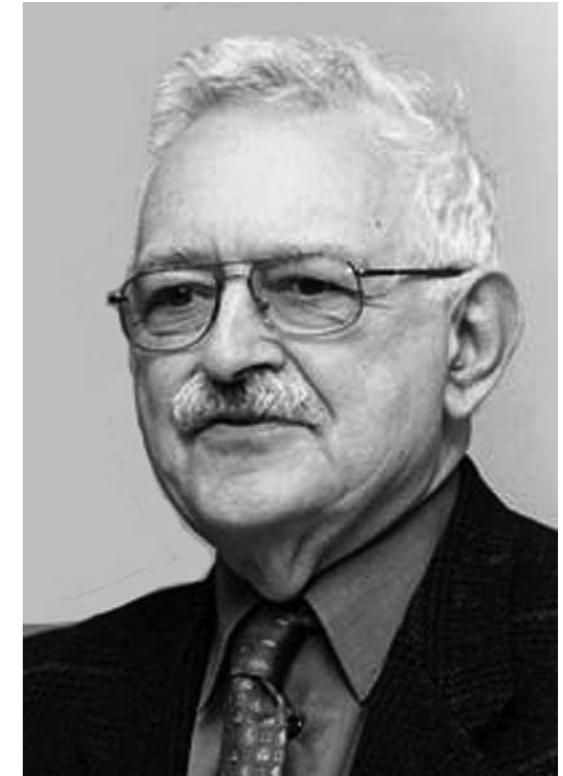
На перший погляд, здається, що всі ці три теми прямо суперечать лібералізму й зводять нанівець заявлене панування ліберальної ідеології. Але в дійсності виявляється, що вони перебували в прихованому симбіотичному зв'язку з лібералізмом. Націоналізму властива дволикість Януса: це протест пригноблених проти гнобителів, але також і знаряддя гнобителів проти пригноблених. Так було всюди. Але завдяки чому націоналізм набув такої якості? По суті, завдяки своєму зв'язку із громадянством. Громадянство було винайдене як поняття, що передбачало включення людей до політичних процесів. Але те, що включає, здійснює також і виключення. Громадянство надає привілеї, що перебувають під захистом, проте привілеї не всіх. Що принесло громадянство, так це зміщення процедури

виключення від відкритих класових до національних, тобто прихованих класових перепон.

Ця подвійна властивість націоналізму – включення й виключення (інклюзія та ексклюзія) – є критичною для ліберальної мети управління соціальними змінами, оскільки передбачає поступки, що заспокоюють, проте не змінюють основну капіталістичну систему. Включення всіх, справді всіх, унеможливило би підтримання нескінченного накопичення капіталу, тому що тоді додаткова вартість занадто би зменшилась. Не-включення нікого, справжнє підтримання старого режиму, не змогло би забезпечити нескінченне накопичення капіталу, тому що це призвело би до народного гніву та руйнування політичного панцира системи. Громадянство як дорожній будинок для перепочинку – включення одних і виключення інших – слугувало саме для замирення найнебезпечніших страт у країнах ядра, робітничих класів, тоді як переважна більшість населення світу все ще не допускалася до поділу додаткової вартості та політичного прийняття рішень.

Тому націоналізм потужних націй (таких, як Англія/Великобританія та Франція) допоміг зберегти глобальний статус кво. Але цьому так само сприяв і націоналізм пригноблених націй, який у XIX столітті все ще означав переважно націоналізм пригноблених європейських, так званих історичних, націй та

Імануїл Валерстайн – соціолог-марксист, один із засновників світ-системного аналізу.

їхнє перетворення з етноміст на держави. У цьому випадку націоналізм означав включення їхніх середніх класів і, певною мірою, їхніх робітничих класів до глобального поділу пирога. За умови, що за один раз політичного суверенітету набували небагато націй, їхнє включення створювало не більшу проблему, ніж розширення права голосу в межах наявних суверенних потужних націй, і це чудово сполучалося з глобальною програмою лібералізму. Звісно, націоналізм як поняття не мав географічних меж, і, як ми побачимо, пізніше це створило деякі проблеми.

Таким чином, націоналізм/етнічність і расизм переплітаються. Расизм – явне теоретизування щодо вищості білої раси чи аріїв, розквітнув протягом XIX століття у Північній і Західній Європі так само, як і в інших країнах, де переважали європейські поселенці. Якою була сутність послання? Вона полягала в тому, що включення до ліберальної політики викликало до життя різновид супергромадянства, колективного громадянства потужних держав, за виключенням людей із решти світу, в тому числі тих, хто етнічно походив із решти світу, але на той момент проживав у потужних націях, так само, як і корінні народи в країнах білих поселенців. Націоналізм разом із расизмом посилювали ідеологічне виправдання імперіалізму, й відкрито висловлювати ці погляди було зовсім не соромно (...)

Коли відбувається вбивча війна між двома чи більше групами, які визначають себе й визначені іншими в якихось партикулярних термінах (релігія, мова, уявлене спільне походження чи будь-що подібне) – як це нещодавно й ефектно трапилось у Лівані, Боснії, Афганістані, Сомалі, Руанді й, звісно, в Ольстері (тільки деякі з тих, що набули найбільшого розголосу в засобах масової інформації), – це зазвичай аналізують як примордіальні чвари. Але, звісно, це зовсім нічого не пояснює. Перш за все, стародавні чвари часто є винаходами сучасної уяви. А якщо це не так, пояснити слід не так сучасну ворожість, як дуже довгі періоди, протягом яких ця ворожість не виявлялась. Не так давно й Сомалі, й колишню Соціалістичну Федеративну Республіку Югославію вітали як зразкові країни, де немає міжетнічної боротьби. І, звичайно, існують інші райони зі змішаним населенням, де на даний момент немає жодних ознак такого розбрату.

Для початку, ми маємо звернути увагу на те, що «етнічна» ідентичність не є річчю-в-собі, вона не одвічна. Це ідентичність, обстоювана в межах державної структури, причому модерної державної структури. Це ідентичність, яку постійно перековують – як в очах групи, що заявляє про неї, так і шляхом визнання іншими існування такої ідентичності. Самі назви мають свою історію. Вони поділяються, поглинаються

і часто-густо просто зникають. Історія етнічних груп дуже тісно пов'язана з виникненням влади та класових структур окремих держав та з розмежувальними лініями в сучасній світ-системі в цілому. Намагатися реконструювати минулі суперечки як пояснення сьогоденних – це значною мірою недоречно вправа. Такі реконструкції частіше є складовими процесу етнічної мобілізації та міфотворення, а не різновидом наукового чи політичного аналізу.

Етнічні ідентичності, у своїй гострій войовничій формі, насамперед є методом політичної дії, вони загострюються й стають войовничими саме тоді, коли наявна державна структура втратила легітимність як така, що спроможна гарантувати мінімальний рівень чесної гри, а інші лінії – припустимо, більш прийнятні ідеологічні політичні розмежувальні лінії – видаються політично недоречними. Піднесення етнічної боротьби є найважливішим показником державної делегітимації. Це зовсім не означає, що запит на нову державну структуру з етнічно чистими або чистішими межами постає дуже часто. Навіть нововстановлена етнічно чиста влада переживає тяжкі часи у своїй можливості розпоряджатися легітимністю лідерів держави.

Той різновид етнічної боротьби, який ми спостерігали протягом останніх двох десятиліть, аж ніяк не порівняти з хвилею націоналізму в світ-системі, відомій із початку XIX аж до середини XX століття. Ті націоналізми були переважно державо-центричними, територіальними й «етнічними» за своєю тональністю настільки, наскільки вони прагнули відмежуватися від імперіалістичних володарів. Передусім вони були світськими, оптимістичними та свідомо модерністськими за орієнтацією. Ті націоналізми апелювали до традицій Французької та Російської революцій. Сучасні прихильники етнічного очищення діють у дусі цілковитого заперечення цієї традиції. Вони сповнені не оптимізму, а відчаю. Вони не очікують славного майбутнього, але звертаються до славетної минувшини, яку, можливо, ніколи не повернуть. Ось чому конфлікти не тільки такі криваві, але й майже невпинні.

І це зовсім не є, як інколи стверджують, типовим явищем бідних націй, з підтекстом, мовляв, це притаманно відсталім народам. Цілком ясно, що ми є свідками виникнення такого різновиду відчайдушної боротьби в багатших націях, які заявляють про свою вищу цивілізованість. У процесі розпаду посередницьких структур і законодавства ми спостерігаємо виникнення відкритого расизму, що зосереджується довкола оголошеної навали варварів, названих мігрантами, які приносять із собою злочинність та виродження. Ми вже стикалися з цією хворобою раніше, але світ-система протидіяла, хоча й доволі пізно, цій

тяжкій хворобі та здійснювала хірургічне втручання по відношенню до цих фашизмів. Але це втручання здійснювалось як частина боротьби між Німеччиною та Сполученими Штатами за гегемонію у світ-системі, і з необхідною допомогою СРСР. А хто зараз може здійснити це хірургічне втручання, якщо нові доктрини расової чистоти, які пропагуються скрізь у Північній Америці, Західній Європі та Австралаїзії, пересуваються від окраїн політичного життя до мейнстріму?

До картини треба додати ще одну частинку. Зі вступом світу до двадцять першого століття, відповідно до циклів Кондратьєва, безперечно настане нове покращення умов, оновлене розширення виробництва та зайнятості у світ-економіці, а отже, відродження можливостей для інвестування та накопичення капіталу. Це спонукатиме напружене змагання між Сполученими Штатами, Європейським Союзом та Японією з метою визначити, хто з них буде провідним у процесі набуття вигоди від цього покращення умов і хто буде корисним в якості головного місця накопичення капіталу. Цей різновид змагання не буде чимось новим, і сторони будуть втягнені в цю боротьбу переважно так само, як і за попередніх випадків боротьби. Однак, ситуація матиме одну головну відмінність. Світова поляризація не тільки досягла найвищого, досі небаченого рівня, - наступна А-фаза циклу Кондратьєва має розширити цю прірву ще більше. З урахуванням наявного розчарування та відсутності старих антисистемних рухів, які спрямовували незадоволення та потяги до перетворень, цей період буде, як я вже припускав, особливо вибухонебезпечним.

Цей вибух набуватиме принаймні трьох форм, жодна з яких не є цілковито новою, але усі з яких перейшли поріг значущості у теперішній життєдіяльності системи та долучились до відцентрових сил, притаманних структурній кризі, – періоду біфуркації. Одна складова – це делегітимація ідеології неминучого прогресу, яка була основною опорою світової стабільності щонайменше протягом двох століть. Ми побачимо, як дуже сильні рухи – ми вже спостерігаємо дуже сильні рухи – зокрема регіони поза ядром (які включають не лише колишній Третій Світ, але й колишній соціалістичний блок) оголосять про своє цілковите заперечення засадничої передумови капіталістичної світ-економіки – нескінченного накопичення капіталу як панівного принципу соціальної організації.

І це заперечення в деякому сенсі буде значно потужнішим, ніж тривале марксистське заперечення капіталізму з його аргументом про те, що капіталізм - це історична стадія, необхідна на шляху до комунізму,

тому був історично прогресивним, і що, в будь-якому разі, його технологічний прогрес втілює його головну позитивну рису. Аргументи, які ми зараз чуємо, рішуче відкидають будь-яку прогресивність для наявної системи, а отже, й будь-яку модальність інтелектуального укладання угоди з нею. Значна частина рухів, які ми недбало називаємо «фундаменталістськими», відображає це ставлення й часто оформлює цей аргумент мовою релігії.

Варто відмітити декілька речей стосовно цього явища. Воно явно не обмежується ісламським світом. Існують єврейські, християнські, індуїстські, буддистські та інші різновиди. Те, що вони поділяють, – це теоретичне заперечення західного модерного суспільства та капіталістичного етосу. Джерело їхньої широкої народної підтримки полягає в розчаруванні, яке люди відчувають щодо класичних антисистемних рухів і державних структур, які вони будували, через відчуття своєї нездатності подолати поляризацію, притаманну існуючій світ-системі. Їхній спільний наголос – на антагонізмі власне поняттю світської держави, тож вони пропагують крайнє антидержавицтво. Для таких рухів немає жодного інтересу в допомозі структурам світ-системи у подоланні їхніх труднощів. Вони становлять дезінтеграційну силу. Безперечно, окремі рухи постійно кооптуються, й ці рухи самі по собі, ймовірно, не спричинять докорінних змін. Але в контексті чинників, які стоять за їхніми діями – глобальне зниження прибутку та глобальне розчарування в реформістському лібералізмі, – вони дають волю чималому руйнуванню структури.

Іще більшою роз'єднавчою силою є демократизація світових озброєнь. Уся історія озброєнь протягом кількох тисяч років полягала в тому, що сильні залишалися на чолі завдяки дорогим інноваціям, тоді як слабкі отримували доступ до попередніх поколінь озброєнь. Хоч нині це не особливо змінилось, поріг здатності завдати шкоди таки зріс. Кілька дещо застарілих одиниць атомної зброї можуть зчинити неімовірні збитки; бактеріологічна зброя не є технологічно складною. На мій погляд, поширення ядерної зброї є невпинним. Сполучені Штати доклали значних зусиль задля його вповільнення й мали в тому деякий успіх, але, ймовірно, існує ще з десяток країн, окрім офіційних шести, які зараз мають або можуть швидко створити ядерну зброю, і я готовий битись об заклад, що в наступному десятилітті їх буде ще двадцять. Більше того, деякі види зброї вже можуть бути (чи скоро зможуть опинитися) в руках недержавних угруповань. Те ж саме, ймовірно, справедливо щодо бактеріологічної та хімічної зброї. Аум Сінріке продемонструвала нам, яку шкоду може заподіяти недержавне угруповання за допомогою хімічної зброї.

Безсумнівно, сильні країни все ще сильніші за слабкі, але слабкі чи посередні часто є достатньо сильними, щоб завдати справжніх збитків сильним.

Висновок, який ми можемо з цього зробити, насправді дуже простий: нації посередньої сили, розташовані поза зоною ядра, зможуть кинути військовий виклик сильним державам, поодинці чи навітьгуртом. Саддам Хусейн показав цей шлях. І хоча він програв перший раунд, Сполучені Штати домоглися перемоги, незважаючи на труднощі, але їм довелося вдатись до дуже напруженої політичної мобілізації, і з цим випадком їм навряд чи вдалося б впоратись, якби кілька таких викликів трапилися більш-менш одночасно. Гадаю, ми побачимо ще багато таких викликів протягом наступних двадцяти п'яти – сорока років.

Зрештою, найбільші виклики, безсумнівно, можна знайти в найменш насильницьких та найменш стримуваних вчинках, власне, індивідуальній імміграції з бідніших держав до багатших. Вона тривала п'ять сотень років, і з покращенням транспорту останні п'ятдесят років вона проходить з усе більшою швидкістю. Структурна реальність є такою, що світ поляризований не лише економічно й соціально, але й демографічно. Зони ядра безумовно потребують деякої імміграції, але вони не хочуть приймати стільки охочих, скільки їх хоче прибути, особливо у фазі спаду циклу Кондратьєва. Тож вони ставлять перепони, з часом усе неприємніші. Але ці перепони переважно неефективні. Вони на малий відсоток зменшують потік, але, вочевидь, не дуже сильно.

Відтепер «білий» пан'європейський світ стає, де-факто, набагато менш «білим». Звісно, не всі мігранти є «не-білими». Незважаючи на те, що пан'європейський блок країн, імовірно, не може зупинити дійсний потік мігрантів, він може вдатися до шахрайства із політичною системою, так, що ці мігранти не матимуть жодних (чи менше) політичних і соціальних прав, аніж «громадяни», і точно може нашахраювати так, що мігранти матимуть найменш оплачувані роботи. По суті, законодавство стосовно цього явища приймається в державі за державою.

Цей вид маніпуляції може не вплинути на внутрішню політичну стабільність, якщо групи, яких визначають як мігрантів (часто визначаючи їх так, щоб включати друге, третє й навіть четверте покоління справжніх мігрантів), є порівняно невеликими. Але коли так визначена група досягає значного відсотку, отримуємо засіб для громадянської боротьби. Більше того, мігранти (або ті, кого так соціально визначають), часто фізично впізнані як такі, найбільш вірогідно, набудуть сильного чуття етнічної ідентичності, коли зіштовхнуться з расистськими, правими місцевими прихильниками політики нативізму, що прагнутимуть

етнічного очищення. Імовірно, також виникнуть околиці та райони квазі-сегрегації, тому організувати обидві сторони буде нескладно. А що практично всі окремі держави матимуть свої власні вибухонебезпечні скриньки, будь-який спалах ворожнечі може легко перетнути кордони, як нічим не обмежена лісова пожежа.

Відтепер мова вже йде не про фундаменталістів у зонах, далеких від багатих країн, або про так званих країн-вигнанців (rogue states), які готові спробувати себе у війні, а про глибоку нестабільність у серці капіталістичної світ-економіки. Капіталістичним підприємцям доведеться турбуватися не лише про зменшення прибутку, але й про особисту безпеку. Особиста безпека, яку вони вже відчують, наприклад, у Колумбії – не кажучи вже про теперішній ризик бути банкіром у Росії – може поширитись до, скажімо, Канади чи Данії.

Картина, яку я намалював, неприємна. Це сценарій великого безладу та особистої непевності й небезпеки. Це картина докорінних структурних проблем, для яких не тільки немає жодного легкого розв'язку, але може й не бути особливих перспектив полегшення. Це картина історичної системи у великій кризі. Дехто скаже, що вона песимістична. Я стверджую, що вона реалістична, але не обов'язково песимістична. Звісно, якщо ви впевнені, що ми живемо в найкращому з усіх можливих світів, ви не будете раді почути, що наближається його кінець. Але якщо у вас є хоча б децима сумніву в тому, що це так, ви дивитиметесь у майбутнє із трохи більшим спокоєм.

Три речі потрібно підкреслити щодо сучасного та наступного періоду безладу, сум'яття і розпаду. Хоча його буде тяжко пережити, він не триватиме вічно. Ми знаємо, що хаотичні реалії самі по собі породжують нові впорядковані системи. Це не буде великою втіхою, якщо я додам, що такий процес може тривати аж п'ятдесят років. Наука складності вчить нас, що за таких хаотичних ситуацій як наслідку біфуркації результат, власне, непередбачуваний. Ми не знаємо

– не можемо знати – як це все розв'яжеться. Що ми дійсно знаємо, так це те, що наявна система як така не може вижити. Виникне система-наступниця або системи-наступниці. Вона може бути кращою; вона може бути гіршою; вона може не дуже відрізнятися за своєю моральною якістю.

І саме третя річ стосовно таких хаотичних ситуацій відкриває більш райдужний бік історії. У поточних історичних, як і в усіх тривалих системах, що нині функціонують, навіть значні коливання мають порівняно малі наслідки. Це і є те, що ми розуміємо під системами. Система має механізми, які прагнуть відновити рівновагу й досягти визначеної точки. Саме тому в довготерміновій перспективі Французька та Російська революції можуть сприйматись як «невдачі». В соціальних змінах вони безперечно досягли меншого, ніж їхні прихильники сподівались та очікували. Але коли системи знаходяться далеко від стану рівноваги, коли вони перебувають у стані біфуркації, малі коливання можуть мати великі наслідки. Це одна з головних причин, чому результат настільки непередбачуваний. Ми навіть не можемо почати уявляти безліч вхідних даних, які матимуть вирішальний вплив.

Я перекладу цю концептуальну схему на античну мову грецької філософії. Я скажу, що, коли системи функціонують нормально, структурний детермінізм переважає індивідуальну та групову свободу волі. Але в часи кризи й переходу чинник свободи волі стає чільним. Світ 2050-го року буде таким, яким ми його створимо. Завдяки цьому ми набуваємо повного контролю для втілення нашої дії, для нашого обов'язку й для нашого морального судження. Це також означає, що цей період буде часом жадливої політичної боротьби, тому що ставки набагато вищі, ніж за так званих нормальних часів.

Excerpts from: Immanuel Wallerstein. Utopistics: or historical choices of the twenty-first century. New Press. 1998. - pp.20-22 and 55-64.

Переклад з англійської Дмитра Хуткого